**PRZEGŁĄD ZACHODNIOPOMORSKI
ROCZNIK XXXI (LX) ROK 2016 ZESZYT 2****S T U D I A I R O Z P R A W Y**

ZYGMENT SZULTKA*

PROCES TRANSLOKACJI MIASTA ŁEBY

Słowa kluczowe: historia Pomorza, Łeba, historia nowożytna

Keywords: the history of Pomerania, *Łeba*, the modern history

Pierwszą publikowaną informację o translokacji miasta Łeby podał dziejopis Pomorza pruskiego, radca Konsystorza Ewangelickiego w Szczecinie, Ludwig W. Brüggemann (1743–1817) w 1784 roku. Opierała się ona najpewniej na wiadomościach uzyskanych od ówczesnego pastora łebskiego Andreasa G. Scheera (1737–1783), które uznajemy za wiarygodne. Brüggemann pisał: „Łeba pod nazwą Lebamünde [Ujście Łeby], według wyżej wspomnianego przywileju z 1357 roku uzyskała wówczas miejskie wolności i sądownictwa i była położona bliżej morza około 400 prętów [ok. 1850 r.]¹ od miejsca gdzie obecnie miasto leży. Owe Lebamünde, według o niej zawartych informacji w tutejszej [łebskiej] księdze miejskiej, [spisanych] gdy tutejszy cech szewców 2 marca 1642 roku prosił, aby jego przywilej do tej księgi miejskiej wpisać, przed 70 laty, tj. około 1572 roku zostało całkowicie zniszczone piaskami i wodą, tak że obecnie tylko niektóre pozostałości murowanego kościoła są widoczne. Według powszechnego przekonania [owo Lebamünde] powinno być oddalone od brzegu morskiego jeszcze jedną milę, tak że między nim [brzegiem] i miastem rósł wielki las. Jest też wiadomym, że po

* prof. dr hab. Zygmunt Szultka (emerytowany), Słupsk, e-mail: zygmuntszultka@wp.pl.

¹ E. Wiedemann, *Pommersche Münzen, Masse und Gewichte in alter Zeit*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommern” 9, 1932, s. 32; H.J. Alberti, *Mass und Gewicht. Geschichtliche und tabellarische Darstellungen von Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin 1957, s. 243.

tym obszarze [leśnym], który obecnie morze zajmuje, wiele pozostałości po ściętych drzewach... jest widocznych”².

Informacje te dziewięć lat później powtórzył Christian F. Wutstrack, który opisując rzekę Łebę, dodał: „Dawniej rzeka Łeba miała swoje ujście do Bałtyku na zachód od zaginionego Lebamünde. Teraz płynie ona do Bałtyku jednak między dawnym Lebamünde i obecnym miastem Łeba, przez co ona miejsce, gdzie Lebamünde było położone, ma od południa”³.

Dla rozważań o położeniu lokacyjnym miasta Łeby informacje pastorów Scheera i Brüggemanna mają wielką wartość, bo pozwalają w przybliżeniu je określić. Jest jednak pewna trudność; obaj dziejopisarze operują pojęciami „obecne miasto”, „obecnie położone”, mając na uwadze Łebę końca XVIII stulecia. Przyjmujemy, że jej centrum stanowił ówczesny kościół, wzniesiony w latach 1591–1592 w miejscu obecnej świątyni pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja⁴. Przy tym założeniu lokacyjna Łeba była położona około 2000 m od niego, w kierunku ruin pierwszego kościoła pw. św. Mikołaja. Leżała po prawym brzegu ujścia rzeki do morza, w odległości około 1500–2000 m od brzegu morskiego, od którego oddzielał ją wysoki las.

Według cytowanego przekazu powodem przeniesienia miasta miało być „całkowite zniszczenie piaskiem i wodą”. Cytat ten opiera się jakoby na jedynej informacji o czasie tego zniszczenia – zdaniem byłego burmistrza Łeby Sassenhagena, który w latach siedemdziesiątych XIX wieku poddał gruntownej analizie księgę miejską Łeby, zawierającą zapisy od 1493 roku i opatrzył je swymi uwagami, które później rzutowały na interpretację zapisków księgi przez późniejszych badaczy, mianowicie o nietypowym statucie cechu szewców łebskich, restytuowanym w 1639 roku i wpisanym do omawianej księgi w 1642 roku⁵. Szewcy w swym statucie stwierdzili, że nastąpił powszechnie znany upadek starego miasta Łeby, w wyniku czego „prawie wszystkie urządzenia (Ordnungen) w przeciągu ponad 70 lat uległy zniszczeniu”⁶. Widać, że już w latach trzydziestych XVIII

² L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preußischen Herzogthum Vor- und Hinter-Pommern*, T. II, Bd. 2, Stettin 1784, s. 1047–1048.

³ Ch.F. Wutstrack, *Kurze historich-geographisch-statische Beschreibung von dem königlich – preissischen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1793, s. 749.

⁴ Więcej o kościele w dalszej części.

⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej AP Szczecin), Akta miasta Łeby (dalej A. m. Łeby), I, s. 53; 92, s. 15–16.

⁶ AP Szczecin, A. m. Łeby, I, s. 53, 56.

wieku upadek starej Łeby w ocenie jej mieszkańców nie był wynikiem jednorazowego kataklizmu, ale trwających dziesiątki lat sztormów i wichrów morskich, czyli naturalnych warunków obiektywnych, które w ciągu XVII–XVIII wieku uległy nasileniu. W ich wyniku wydmy piaskowe, w połowie XVII wieku sięgające od zachodu osady Boleniec, pod koniec XVIII stulecia przesunęły się w rejon Łeby, znacznie zwężając Mierzeję Łebską⁷.

Ustalenia te potwierdzili polscy komisarze sejmowi, przejmujący w 1638 roku starostwa bytowskie i łęborskie pod bezpośrednią władzę króla Władysława IV (1632–1648). Stwierdzili oni co następuje: „... musieli się mieszczańkowie na tem miejscu, gdzie teraz siedzą osadzić i niewięcej, jak od lat 60 na tem miejscu zasiedli i miasteczko założyli”⁸.

Przekaz Scheera-Brüggemanna o całkowitym zniszczeniu Łeby przez piasek i wodę skłonił późniejszych badaczy do poszukiwań informacji o największych sztormach morskich, aby w ten sposób bliżej określić czas rzekomej katastrofy⁹. Pierwsze informacje o sztormach skutkujących zasypianiem piaskiem i zmianą ujścia rzeki Łeby pochodzą już z 1283 i 1300 roku. Źródła kilku miast portowych Pomorza lewoodrzańskiego odnotowały sztorm z 4 grudnia 1374 roku, zaś prawoodrzańskiego z 17 stycznia 1396 roku, kiedy wichury i fale morskie przesunęły na wschód ujście rzeki Regi i spowodowały translokację portu i miasta Trzebiatowa. Kataklizm ten, połączony z burzą piaskową, dosięgnął Łeby, ale nie wiemy, jakie wyrządził jej szkody. Były one zapewne bardzo duże, fale morskie wdarły się na wysokość późniejszej latarni „Stilo”, zniszczyły założoną w 1376 roku nad jeziorem Sarbsko wieś Glewice i skłoniły jej mieszkańców do porzucenia wsi na zawsze. Być może, że wówczas zasypane zostało również nieistniejące dziś jezioro Mielnickie, położone na północny zachód od jeziora Sarbsko¹⁰.

⁷ AP Szczecin, Archiwum Książąt Szczecińskich (dalej AKS), II/1627, s. 34 i n.

⁸ G. Labuda, *Inwentarze starostwa bytowskiego i łęborskiego z XVII i XVIII w.*, Toruń 1959, s. 47.

⁹ Tą drogą poszedł M. Dziecielski, który nieprawidłowo zinterpretował źródła i pisał o sztormie z 1572 r., o którym nic nie wiadomo. Zob. *Rozwój protestantyzmu i struktura Kościoła ewangelickiego w ziemi łęborskiej od reformacji do połowy XX wieku*, „Biuletyn Historyczny Łęborskiego Bractwa Historycznego” 15, 2000, s. 106.

¹⁰ Landesarchiv Greiswald (dalej LA Greiswald), Rep. 38 f. Hs. 1a. Fol. 163, s. 108; G. Quade, *Die Sturmflut vom 12. Und 13. November 1872 an der deutschen Ostseeküste*, Wiener 1872, s. 25; A. Gerlach, *Der Sarbsker See*, Heimatkalender Lauenburg 1928, s. 73; M. Dorow, *Als Leba 1935 die 250-Jahrfeier seiner Kirche beging*, Heimatbuch Lauenburg Pom. Verantwortlich für Zusammenstellung und Inhalt H. Koope, Gummersbach 1967, s. 249; W. Bölk, *Strandungen und*

Zachowały się też źródła o wielkich sztormach na Bałtyku, które dotknęły również Łebę, z lat 1439, 1449 i 1467. Gwałtownością przewyższył je jednak sztorm z 15–17 września 1497 roku, który szalał wzdłuż całego pomorskiego wybrzeża Bałtyku. O jego zniszczeniach zachowały się przekazy z Kołobrzegu, Koszalina, Bukowa Morskiego i Darłowa. Wtedy też nastąpiło zasypanie koryta ujścia rzeki Łeby z jeziora Łebsko do morza. Dopiero po pewnym czasie znalazła ona nowe koryto¹¹. Ponieważ z XVI wieku nie zachowało się więcej informacji o nadzwyczaj gwałtownych sztormach, wyrządzających katastrofalne zniszczenia w Łebie, natomiast przekazów o zasypaniu ujścia rzeki Łeby z lat 1628–1883 było najmniej sześć, Franz Schultz doszedł do trafnego wniosku, że translokacja Łeby „nie była następstwem jednego jedynego gwałtownego przypływu morza, ale punktem końcowym przesuwających się wędrownych wydmi i licznie powtarzających się przypływów morza”¹².

Teza ta znajduje pełne potwierdzenie w niewykorzystanych dotąd przez badaczy materiałach komisji książęcej z 1558 roku, które zasługują na tym większą uwagę, że są dowodem, iż nie tylko sztormy morskie i ruchome wydmy, czyli naturalne obiektywne warunki przyrodnicze były przyczyną translokacji Łeby, ale również subiektywne czynniki lokalne, będące wyrazem istniejących stosunków społecznych, ekonomicznych, prawnych i politycznych, niedostrzeganych dotąd przez badaczy. Dlatego kwestii tej należy poświęcić więcej miejsca.

Na początku 1558 roku Bartłomiej Schwave, ówczesny starosta bytowski (1549–1561), były kanclerz księcia Barnima IX i pierwszy ewangelicki biskup kamieński (1545–1549), poskarżył się księciu z powodu wielkich szkód wyrządzonych w jego dobrach nad jeziorami Gardno i Łebsko, które otrzymał z nadań tego Gryfity w wyniku sekularyzacji dóbr klasztoru norbertanek w Słupsku¹³. Książę

Seeunfälle an der pommerchen Küste von Dievenow bis Kolberg, Hamburg 1989, s. 9; F. Schultz, *Geschichte des Kreises Lauenburg*, Lauenburg 1912, s. 15.

¹¹ LA Greifswald, Rep. 38 f. Hs. 1a. Fol. 163, s. 108; E. Stielow, *Alt-Leba*, „Unser Pommersland” 22, 1937, s. 300; A. Gerlach, *Aus der Geschichte der Lande Lauenburg*, Heimatkalender Lauenburg 1904, s. 70–71; tenże, *Die Lebaer Chronik des Bürgermeisters Sassenkagen vom Jahre 1882*, Heimatkalender Lauenburg 1921, s. 32; H. Riemann, *Geschichte der Stadt Kolberg*, Kolberg 1924, s. 260–262; W. Bölk, *Strandungen... bis Kolberg*, s. 9; tenże, *Strandungen und Seeunfälle an der pommerchen Küste von Kolberg bis östlich Leba*, Hamburg 1989, s. 28–29; G. Mohnike, E.H. Zober, *Stralsundische Chroniken*, Bd. I, Stralsund 1833, s. 15; AP Szczecin, A. m. Łeby, 1, s. 61;

¹² F. Schultz, *Geschichte des Kreises Lauenburg...*, s. 15; por. R. Cramer, *Geschichte der Lande Lauenburg und Bülow*, T. I, Königsburg 1858, s. 245.

¹³ Z. Szultka, *Świątynia na Rowokole i jej funkcje*, Słupsk 2014, s. 112 i n.

6 maja 1558 roku powołał komisję z sekretarzem książęcym, dr. obojga praw, Jakubem Schultze na czele, której zadaniem było: 1) ustalenie rzeczywistych stosunków własnościowych, opisanie i wytyczenie w terenie granic własnościowych na Wybrzeżu Słowińskim od Rowów do Łeby (od ujścia Łupawy do ujścia Łeby); 2) określenie dochodów księcia i możliwości ich zwiększenia. Komisja rozpoczęła prace 17 maja i 24 tego miesiąca przybyła do Łeby, gdzie przesłuchiwała 9 osób, a następnie spotkała się z jej burmistrzem i rajcami, którzy ustosunkowali się do wniosków komisji i przedstawili swoje racje¹⁴.

Odnosnie do Mierzei Łebskiej ustalono, że od zachodu, tj. od miejscowości Rowy, Mierzeja, aż do strugi wypływającej z jeziora Sarbsko w miejscu zwanym Wolsthitza i wpadającej do morza, była własnością panów ze Smołdzina – Tesenów. Ten odcinek wybrzeża morskiego stanowiły wydmy piaskowe. Od wymienionej strugi w kierunku wschodnim przez książęce osady Boleniec i Rąbkę (Rumpke) do dawnego koryta rzeki Łeby rozpościerał się fragment książęcy i stare koryto rzeki Łeby rozdzielało łąki i lasy książęce i rodu Zastrow; własność tego ostatniego graniczyła z rozłogami miasta Łeby. Do jeziora Łebsko wpadała rzeka Łeba i dwie mniejsze strugi, wypływała zaś od wschodu rzeka Łeba, zaś od zachodu – struga wypływająca z miejsca Wolsthitza. Rzeka Łeba, za życia zeznających, których średnia wieku wynosiła około 65 lat, zmieniła swe ujście z jeziora Łebsko w kierunku miasta Łeby i dlatego teren między dawnym a obecnym ujściem był sporny między księciem a rodem Zastrow, który uważał, iż granicę stanowić miało stare koryto rzeki, zaś administracja domeny słupskiej – nowe¹⁵.

Ponieważ Boleniec, a być może również Rąbka, do 1535 roku był własnością słupskich norbertanek, zaś stosunki graniczne między starym i nowym korytem rzeki Łeby z jeziora Łebsko do morza nie były prawnie uregulowane i w terenie wytyczone, wnioskujemy, że rzeka Łeba nowe ujście do morza zmieniła w niedługim czasie, około 1530 roku. Dodać należy, że z ustaleń komisji wynika, że okresowe zapiaszczenia ujścia rzeki Łeby do Bałtyku były częste. Skutkiem tego przylegające do jeziora Łebsko łąki i pola były zalewane, zaś ich właściciele ponosili duże szkody, do czego już nawykli. Wiadomo również, że wielkie zapiaszczenia ujścia Łeby miały miejsce również w 1558 oraz 1627 lub 1628 roku. Na domiar złego niektórzy ze szlachty trzebili nadbrzeżne lasy, przez co stymulowali niszczące działania sztormów i wichrów morskich, narażając mieszkańców

¹⁴ AP Szczecin, II/1627, s. 169–218; Z. Szultka, *Świątynia...*, s. 114–115.

¹⁵ AP Szczecin, Aks., II/1627, s. 170–172, 101, 202–203, 214.

nadmorskich osad na coraz większe niedogodności i straty. Te obiektywne, niekorzystne warunki naturalne, były zapewne z czasem czynnikiem skłaniającym mieszkańców Łeby do przesiedlenia się w bezpieczniejsze miejsce.

Komisja Schultza ustaliła również, że ówczesny wójt Łeby i starosta łęborski (1555–1560), Ernest Wejher (około 1517–1598) zimą 1557/1558 wyciął z lasu na Mierzei Łebskiej w rejonie Boleńca, należącym do starosty bytowskiego Schwavego, 6 kop wielkich dębów do wznoszonego swego nowego pałacu (na szkodę miasta), zabronił mieszkańcom Łeby wycinania trzciny na jeziorze Łebsko dla własnych potrzeb (do czego mieli prawo od niepamiętnych czasów), sam natomiast wycinał ją na pokrycie zabudowań w Łebie, Gniewinie i innych swych dobrach oraz na sprzedaż. Łebianie skarżyli się, że Wejher gwałcił prawa i wolność ludności miasteczka; oprócz tego, że kupował coraz więcej domów i działek od łebian, za które nie płacił szosu do kasy miejskiej, to systematycznie i bezprawnie przejmował coraz więcej pól i łąk miejskich, kazał je orać i wyznaczał nowe granie według własnej woli. Jednym słowem, robił co chciał, a gdy tylko ktoś powiedział przeciw niemu słowo, to zostawał ostrzeżony lub ukarany. Ernest Wejher rozwinął na niesłychaną skalę hodowlę koni, był właścicielem dwóch stad, z których mniejsze liczyło pół kopi. Obywatele Łeby mówili, że jeszcze gorsze jest, że zwierzęta pasły się luzem i wyrządzały wielkie szkody, w tym na polach uprawnych, których nie da się opisać¹⁶.

Wszystkie te zarzuty komisarze przedstawili na spotkaniu z burmistrzem i rajcami, które przybrało charakter aktu oskarżenia przeciw Ernestowi Wejherowi. Rada oskarżyła go o: 1) bezgraniczną samowolę i pomniejszanie praw i wolności z dnia na dzień; 2) przejmowanie „prawem i lewem” nie tylko domostw, działek i gruntów miejskich, ale też grabież z pól – przy pomocy swych poddanych – zboża mieszczan; 3) wybudowanie na gruntach miejskich „miasta” i budowę nowego „wielkiego domu mieszkalnego” (grossen Wonhoff); 4) wyrządzanie wielkich szkód łebianom przez stada koni; 5) bezprawie wobec łebian, którzy za krytykę pod jego adresem są karani finansowo lub więzieni po to, aby więcej się nie skarżyli¹⁷. W końcu rada wyraziła żal, że książę był obojętny na jej skargi, prosiła, aby samowola Ernesta Wejhera została ukrócona, a on sam ukarany i by przywrócony został stan zgodny z prawami i przywilejami miasta.

¹⁶ AP Szczecin, Aks., II/1627, s. 201, 208–209, 211, 214.

¹⁷ Tamże, s. 18–19.

Dla zrozumienia zarysowanego obrazu Łeby trzeba się cofnąć w czasie prawie pół wieku, kiedy wójtem Łeby (od około 1515 r.) i zarządcą domeny słupskiej (dowodnie w latach 1522–1523) był ojciec Ernesta, Mikołaj (ok. 1475 – ok. 1540), któremu udało się przeniknąć nie tylko do administracji książąt pomorskich, ale też – drogą małżeństw (własnego i córek) – związać z elitami politycznymi i religijnymi Księstwa Szczecińskiego. Wykorzystując sprawowane urzędy i przemiany gospodarcze, wydatnie powiększył swój majątek ziemski, m.in. przy odziedziczonym po ojcu Janie (Hansie) „domie” w Łebie urządził wcale dobrze prosperujący folwark hodowli bydła, koni i świń. Właśnie hodowla zwierząt folwarcznych stała się punktem zapalnym między łebianami a wójtem, który załagodziła, ale nie rozwiązała, powołana przez księcia Bogusława X (1474–1523) komisja ze starostą łęborskim Jerzym (Georg, Jürgen) von Böhn na czele. Komisja sporne sprawy (wypas koni i bydła, sadzawki rybne, przymus młynny, przywóz piwa) starała się ułożyć polubownie i apelowała o poszanowanie wzajemnych praw i przywilejów. Jej kompromisowe postanowienia tylko przejściowo polepszyły stosunki między stronami, gdyż z dokumentacji wynika, że Mikołaj Wejher w dalszym ciągu coraz wyraźniej wkraczał w dotychczasową przestrzeń gospodarczą miasta¹⁸.

Sprzyjały temu umocnienie się jego pozycji gospodarczej oraz mianowanie go przed 1523 rokiem na zarządcę domeny słupskiej, a być może nawet radcę książęcego (1526). Już od połowy lat dwudziestych XVI wieku władze i mieszkańcy Łeby słali do księcia skargi z powodu nieposzanowania ich praw i przywilejów, wobec czego byli bezsilni. Po latach, w 1530 roku, przybył do Łeby, w celu ich rozpatrzenia, jeden z najbardziej zaufanych i wpływowych radców księcia Barnima IX – Jakub v. Wobeser, od 1529 roku marszałek dworu, kanclerz (do 1532 r.) oraz starosta łęborski (do 1544 r.). Jego decyzje nie były tak korzystne dla wójta jak w 1519 roku, gdyż został zobowiązany do równych z obywatelami miasta opłat za wypas zwierząt oraz stałego utrzymania ścieków wodnych w czystości. Starosta nie uznał praw zwierzchnich wójta nad radą miejską, zaś sprawy szarwarków i opłat z tytułu „domu i folwarku przed Łebą” przekazał do decyzji księcia¹⁹. Szczególną uwagę zwracają działania Mikołaja Wejhera mające na celu nie tylko podporządkowanie sobie miasta Łeby pod względem sądowym,

¹⁸ Z. Szultka, *Rodzina i młodość Marcina Wejhera, biskupa kamieńskiego*, w druku, tamże literatura.

¹⁹ AP Szczecin, A. m. Łeby, 3, s. 49–50; R. Cramer, *Geschichte...*, T. II, s. 277–279; Z. Szultka, *Szkice...*, s. 62.

gospodarczym, ale również politycznym. Decyzji księcia nie znamy, ale wiele wskazuje na to, że jej nie podjął i nie ukroił rosnących roszczeń Wejhera wobec miasteczka.

Dziedzicem Mikołaja Wejhera był jego najstarszy syn Franciszek (ok. 1505 – ok. 1550), więcej – zdaje się – przebywający poza Łebą niż w niej i być może dlatego stosunki między nim a miastem uległy przejściowej poprawie. Dążył on jednak do przekształcenia Łeby w miasto prywatne²⁰. Jego następcą prawie przez pół wieku był młodszy brat Ernest, którego działalność i stosunek wobec miasta Łeby zostały już naświetlone przez radę miejską i komisję dr. Schultza 24 maja 1559 roku.

Z punktu widzenia translokacji Łeby działania Ernesta wymagają jednak szerszego omówienia. Chodzi o to, że brat Franciszek w 1550 roku kupił nieruchomości miejskie (działki, grunty orne i łąki) o wartości 60 grzywien, Ernest zaś w 1556 roku za 60 grzywien, w 1557 roku najmniej za 130 grzywien, zaś w 1558 roku – 350 grzywien, nie licząc drobnych kwot za pojedyncze domy, działki czy łąki, które kupował w tym czasie i w latach następnych. Nabyte nieruchomości położone były w pobliżu jeziora Sarbsko. Kontrakt z 12 stycznia 1558 roku dotyczył – prócz gruntów ornych i łąk – dwóch domów mieszkalnych i zabudowań gospodarczych zwanych Modersin, które „dziedzic osiadły w Łebie” – Ernest Wejher – kupił od niejakiego Szymona Modderowa – dziedzicznego ich spadkobiercy²¹. Ernest Wejher natychmiast rozpoczął budowę nowego pałacu i folwarku – stajni dla koni. W praktyce na rozłogach miejskich założył nową osadę, którą nazwał „Nowym Dworem” (Neuenhof, Neuuhof, obecnie Nowęcina). W następnych latach powiększał swoje łebskie nieruchomości ziemskie, skutkiem czego rada miejska Łeby w 1575 roku pisała, że posiada on połowę miejskich domostw, pól, łąk i pastwisk, dodajmy – koncentrujących się na zachód od jeziora Sarbsko i we wschodniej części ówczesnej zwartej zabudowy miasta Łeby, będącej ulicą bez bram²².

Budowę Nowęciny Ernest Wejher w praktyce rozpoczął proces translokacji miasta Łeby, którego „prawem i lewem” pozbawił połowę działek i gruntów miejskich, przez co osłabił je demograficznie i ekonomicznie do tego stopnia, że

²⁰ Z. Szultka, *Rodzina i młodość...*

²¹ AP Szczecin, A. m. Łeby, 1, s. 36; 92, s. 18, 50–52, 54, 58, 63–64.

²² F. Schultz, *Geschichte des Kreises Lauenburg...*, s. 403–404; Z. Szultka, *Szkice...*, s. 20, 54, 66, 95–97.

nie miało ono dość siły dla skutecznej obrony przed rwącymi falami morza i wichurami piaskowymi. Dlatego coraz mniej liczni obywatele miasteczka zmuszeni byli przenieść swe domostwa w bezpieczniejsze, bardziej oddalone od brzegu morskiego miejsce, czyli w sąsiedztwo założonego przez Wejhera Nowęcina. Świadoma działalność jego antenatów była najważniejszym czynnikiem – obok wspomnianych warunków przyrodniczych – translokacji Łeby, czyli powstania „nowego” miasta.

Należy dodać, że w procesie translokacji Łeby Ernert Wejher wykazał się dużą energią i determinacją, zwłaszcza że sprzyjało mu szczęście. W dniach 10–12 stycznia 1558 roku Łebę i wiele innych miast pomorskich nawiedził gwałtowny sztorm²³, który wyrządził wielkie szkody. Mieszkańcy miasteczka schronili się w kościele św. Mikołaja²⁴. Straty poniósł też Ernest Wejher, ówczesny wójt Łeby i starosta lęborski, który wyciągnął z niego natychmiastowe wnioski, bo 12 stycznia kupił Modersin, na miejscu którego od zaraz rozpoczął budowę Nowęcina, na szkodę mieszkańców Łeby, starosty bytowskiego Schwavego i domeny lęborskiej. Według ustaleń komisji dr. Schultza skutkiem było bowiem udzielenie mu przez księcia w 1559 roku ostrego napomnienia, zaś 1 maja 1660 roku karne odwołanie z urzędu starościńskiego. Oznaczało to utratę zaufania księcia, okresowe wykluczenie ze środowiska dworskiego Gryfitów, a co najważniejsze – poważne zmniejszenie dochodów. Ernest Wejher rekompensatę znalazł w wojnie inflanckiej przy boku króla Polski (1561–1563), w której dosłużył się stopnia pułkownika i w zdobytym zamku Dahlen koło Rygi zdobył skarb 100 000 talarów, z czego 40 000 pożyczył królowi Zygmuntowi Augustowi. Dzięki temu jego pozycja uległa gwałtownej poprawie. Poparcie polskiej dyplomacji pomogło mu odzyskać zaufanie księcia Barnima, który w 1564 roku powołał go w skład komisji granicznej, zaś w 1565 roku przywrócił na urząd starosty lęborskiego, który sprawował przynajmniej do 1571 roku. Wejher powiększył swe dobra ziemskie kupując w 1564 roku graniczące z rozłogami Łeby Charbrowo, Łebieniec i nieco oddalone Osieki Lęborskie. Kontynuował rozbudowę Nowęcina i translokację

²³ G. Quade, *Die Sturmflut...*, s. 25; O. Kolp, *Sturmflutgefährdung der deutschen Ostseeküste zwischen Trave und Swine*, Stralsund 1955, s. 11.

²⁴ Wezwanie lębskiego kościoła zostało wielokrotnie potwierdzone w przebadanych materiałach. Pierwszy raz – zdaje się – w 1484 r. (AP Szczecin, A. m. Łeby, 92, f. 3). Znajdowały się w nim najmnij trzy ołtarze: Najświętszej Marii Panny i Trzech Króli (1464) oraz Świętego Krzyża (1506, 1508). Tamże, f. 7, 37, 38.

Łeby, z której chciał uczynić miasto prywatne²⁵. Świadczą o tym nie tylko wspomniane oświadczenie rady miejskiej z 1575 roku, że do tego czasu zdołał już przejąć połowę działek, pól i łąk miejskich, ale również częstsze od 1564 roku niż wcześniej zapisy o przejściu do obywatelstwa miejskiego osób pochodzenia zamiejscowego, głównie pochodzących z kaszubskiego obszaru językowego, ale też ze Szczecina i „Prus”. Jeszcze większą w tym zakresie wagę mają informacje o zmianach własności niwy miejskiej oraz zmiany funkcji jej części. Z zapissek w księdze miejskiej wnioskujemy, że przed 1579 rokiem dokonano karczunku części nieużytków i łąk oraz dokonano nowego ich pomiaru i podziału²⁶. Jest zrozumiałe, że w przemianach tych najważniejszą rolę odgrywał Ernest Wejher, który nie liczył się ze stanowiskiem władz i społeczeństwa Łeby, coraz bardziej ograniczonego w zakresie swych praw, głównie gospodarczych.

Ważne i bardzo niekorzystne dla Ernesta Wejhera zmiany miały miejsce w 1575 roku. W związku z komagium stanów łęborsko-bytowskich w marcu tego roku do Łęborka przybył książę szczeciński Jan Fryderyk (1569–1600). Szlachta starostwa łęborskiego i bytowskiego pod jego adresem złożyła wiele postulatów, z których najważniejszym było jej prawne zrównanie ze szlachtą polską (Prus Królewskich), oznaczające zniesienie narzuconego jej przez Gryfitów pomorskiego prawa lennego. Od spełnienia tego i wielu innych dezyderatów uzależniła złożenie przysięgi, której konsekwencją była confirmacja jej stanowych i indywidualnych praw i przywilejów. Mimo tego książę ich nie zatwierdził, bo lista zarzutów pod jego adresem była zbyt długa. Mało tego, oskarżył Ernesta Wejhera o wykorzystywanie obcego – polskiego – prawa dla swych prywatnych interesów, o naruszanie prawa książęcego i miasta Łeby. Pertraktacje na tym tle ciągnęły się do początku lat dziewięćdziesiątych i zakończyły się niepowodzeniem Wejhera, chociaż ten najprawdopodobniej posunął się – na swoje nieszczęście – do fałszowania dokumentów²⁷. Rok 1575 miał przełomowe znaczenie w karierze

²⁵ S. Ciara, *Kariera Wejherów 1560–1657*, Warszawa 1980, s. 8 i n.; tenże, *Ernest Wejher (ok. 1517–1598)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. IV: red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 423–425; Z. Boras, *Związki Śląska i Pomorza Zachodniego z Polską w XVI w.*, Poznań 1981, s. 223 i n.; tenże, *Stosunki polsko-pomorskie w II połowie XVI wieku. Zarys polityczny*, Poznań 1965, s. 26 i n., 178 i n.; Z. Szultka, *Rodzina i młodość...*, tamże dalsza literatura.

²⁶ AP Szczecin, A. m. Łeby, 92, s. 21 i n., 64 i n.; Z. Szultka, *Szkice...*, s. 91 i n.

²⁷ R. Cramer, *Geschichte...*, T. I, s. 185–199; *Źródła do kaszubsko-polskich aspektów dziejów Pomorza Zachodniego do roku 1945*, red. B. Wachowiak, t. I: *Pomorze Zachodnie pod rządami książąt plemiennych i władców z dynastii Gryfitów (990–1121–1637–1648/1653)*, wyd. Z. Szultka,

politycznej i gospodarczej Ernesta Wejhera, który w tym czasie dokonał reorientacji politycznej z zachodniopomorskiej na polską, co przyczyniło się do jego konwersji, a następnie stałego zamieszkania od lat osiemdziesiątych XVI wieku w Pucku, gdzie zmarł.

W świetle przebadanych materiałów rok 1575 nie stanowił podcezurę w stosunkach Wejhera z miastem Łeba zapewne dlatego, że Wejher liczył na korzystne dla siebie przełamanie impasu prawno-konfirmacyjnego z księciem Janem Fryderykiem, ale z upływem lat, a właściwie już od 1576 roku, jego uwaga w coraz większym stopniu koncentrowała się na sprawach polskich, a ściślej – na zdobyciu jak najmocniejszej pozycji ekonomicznej i politycznej w Prusach Królewskich. Bardzo wyraźnie znaczy się za to rok 1590. Skutkiem rozbudowy Nowęcina i przenoszenia się osadnictwa z Łeby w bardziej bezpieczne miejsce ukształtowało się nowe miasto, dla którego w 1587 roku powołał „nowego” burmistrza i dwóch rajców²⁸ w osobach Jeremiasza Sieckiego (Sitzke), jego brata i zięcia. Burmistrz pod koniec 1588 lub na początku 1589 roku był już reprezentantem całej Łeby i 20 marca 1589 roku wydał „regulamin rady dla rajców (w części nie zachowujących poddaństwa)”²⁹. Burmistrz i rajcy Ernesta Wejhera przejęli więc władzę w całym mieście.

Było to nowe miasto nie tylko z nazwy, bo niemożliwą do określenia część jego mieszkańców stanowili przybysze, część zaś dotychczasowi łebianie, którzy – śladem Ernesta Wejhera – dokonali konwersji i przeszli na katolicyzm. Cztery dni po ostatecznym oddaleniu przez księcia szczecińskiego Ernestowej prośby o konfirmację posiadanych praw i przywilejów, na zarządzenie księcia przeprowadzono w Łebie wizytację gminy ewangelickiej. Z protokołu wynika, że nie miała ona kościoła, plebanii, zakrystiana i szkoły. Istniała więc na papierze. Był wprawdzie pastor, krewny burmistrza, który nabożeństwa odprawiał prawdopodobnie w jego domu. Ewangelicy chodzili do kościoła w Głównycach. Cztery lata wcześniej rozpoczęto budowę kaplicy, ale komisja uznała, że jest ona zbyt mała, zaś książę zarządził budowę nowego kościoła „w wygodnym miejscu w miasteczku Łeba”. Pastor i dwaj diakoni byli powołani przez starostę łęborskiego, dwaj zaś przez Ernesta Wejhera, który w innym miejscu określony został „pierwszym

Poznań–Gdańsk 2006, nr 394–396, s. 601–603; W. Kostuś, *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem*, Wrocław 1954, s. 86 i n., 130; Z. Szultka, *Szkice...*, s. 69 i n.

²⁸ AP Szczecin, A. m. Łeby, 1, s/ 12–13, 40; 92, f. 21.

²⁹ Tamże, s. 40; Z. Szultka, *Szkice...*, s. 76.

szlacheckim patronem kościoła”³⁰. Kościół św. Mikołaja należał natomiast prawdopodobnie do katolików, gdyż w protokole wizytacji nie ma o nim mowy.

Zarządzonej przez księcia budowie nowego kościoła ewangelickiego towarzyszyły duże zmiany ludnościowe i majątkowe Łeby, będące wyrazem jej ożywienia społeczno-gospodarczego. Po 1590 roku nastąpił wyraźnie widoczny wzrost obrotu działkami i ziemią, ale już bez udziału Wejherów, natomiast na początku XVII wieku zwiększyła się liczba notowań przyjęć do prawa miejskiego osób pochodzenia zamiejskowego³¹. Jest zrozumiałe, że nowi obywatele osiedlali się już w nowym mieście, oddalonym od poprzedniego zwartego budownictwa miejskiego około 2 km. Taka odległość dzieli bowiem wspomniane kościoły.

Translokacja miasta Łeby była kilkudziesięcioletnim procesem, trwającym od około 1560 do około 1600/1610 roku, z wyraźną podcezurą roku 1590. Jej przyczyną nie był jednorazowy kataklizm – niszczące działanie fal morskich połączone z wichrami piaskowymi, ale wielowiekowe działanie tych niekorzystnych dla człowieka obiektywnych warunków przyrodniczych oraz czynniki subiektywne, kształtowane przez ambicje i działanie rodu Wejherów, dążącego – w miarę wzrostu zamożności i roli politycznej – najpierw do podporządkowania sobie Łeby pod względem gospodarczym i prawnym, a następnie jej przekształcenia z miasta książęcego na prawie lubeckim w prywatne miasto rodowe. Ideę tę zaszczerpił Mikołaj Wejher na początku XVI wieku, zaś kontynuowali jego synowie Franciszek, a zwłaszcza Ernest, ten ostatni na wielu płaszczyznach i nazbyt gwałtownie, nawet z naruszeniem praw książąt szczecińskich. Spowodowało to utratę przez niego ich łaski i ostatecznie zmianę jego orientacji politycznej z pomorskiej na polską. Dzięki temu awansował do najmożniejszych rodów Prus Królewskich, zaś synom zapewnił ławy w Senacie Rzeczypospolitej. Łebianie przeszli w tym czasie głębokie przemiany nie tylko demograficzne i gospodarcze (w 1558 r. po przystani morskiej nie pozostało dosłownie nic) i religijne. Około 1540 roku przeszli z katolicyzmu na luteranizm, od lat sześćdziesiątych XVI wieku w Łebie były dwie gminy wyznaniowe, katolicka i ewangelicka, która w 1590 roku była bliska wymarcia, ale odtąd przeżywała dynamiczny rozwój, za to katolicka szybko szczyplą. Te znamienne losy kształtowali jednak przede wszystkim „panowie na Łebie” – Wejherowie, ród w każdym calu pogranicza.

³⁰ AP Szczecin, A. m. Łeby, 1, s. 12–13; F. Schultz, *Geschichte...*, s. 403–404; E. Müller, *Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, T. II: *Der Regierungsbezirk Köslin*, Stettin 1912, s. 254; Z. Szultka, *Szkice...*, s. 95.

³¹ AP Szczecin, A. m. Łeby, 92, s. 21 i n., 64 i n.

Bibliografia

- Alberti H.J., *Mass und Gewicht. Geschichtliche und tabelarische Darstellungen von Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin 1957.
- Bölk W., *Strandungen und Seeunfälle an der pommerschen Küste von Dievenow bis Kolberg*, Hamburg 1989.
- Bölk W., *Strandungen und Seeunfälle an der pommerschen Küste von Kolberg bis östlich Leba*, Hamburg 1989.
- Boras Z., *Stosunki polsko-pomorskie w II połowie XVI wieku. Zarys polityczny*, Poznań 1965.
- Boras Z., *Zwizyki Śląska i Pomorza Zachodniego z Polską*, Poznań 1981.
- Brüggemann L.W., *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preußischen Herzogthum Vor- und Hinter-Pommern*, T. II, Bd. 2, Stettin 1784.
- Ciara S., *Ernest Wejher (1517–1598)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. IV: red. Z. Nowak, Gdańsk 1997.
- Ciara S., *Kariera Wejherów 1560–1657*, Warszawa 1980.
- Cramer R., *Geschichte der Lande Lauenburg und Bütow*, T. I–II, Königsberg 1858.
- Dorow M., *Als Leba 1935 die 250-Jahrfeier seiner Kirche beging*, Gummersbach 1967.
- Dzięcielski M., *Rozwój protestantyzmu i struktura Kościoła ewangelickiego w ziemi łęborskiej od reformacji do połowy XX wieku*, „Biuletyn Historyczny Łęborskiego Bractwa Historycznego” 15, 2000.
- Gerlach A., *Aus der Geschichte der Lande Lauenburg*, Heimatkalender Lauenburg 1904.
- Gerlach A., *Lebaer Chronik des Bürgermeister Sassenburg vom Jahre 1882*, Heimatkalender Lauenburg 1921.
- Gerlach A., *Der Sarbsker See*, Heimatkalender Lauenburg 1928.
- Kolp O., *Sturmflutfährdung der deutschen Ostseeküste zwischen Trave und Swine*, Stralsund 1955.
- Kostuś W., *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem*, Wrocław 1954.
- Labuda G., *Inwentarze starostwa łęborskiego i bytowskiego z XVII i XVIII w.*, Toruń 1957.
- Mohnike G., Zober E.H., *Stralsundische Chroniken*, Bd. I, Stralsund 1833.
- Müller E., *Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, T. II: *Der Regierungsbezirk Köslin*, Stettin 1912.
- Quade G., *Die Sturmflut vom 12. und 13. November 1872 an der deutschen Ostseeküste*, Wiener 1872.
- Riemann H., *Geschichte der Stadt Kolberg*, Kolberg 1924.
- Schultz F., *Geschichte des Kreises Launeburg*, Lauenburg 1912.
- Szultka Z., *Szkice historyczne o dawnej Łebie*, Gdańsk–Łeba 2000.
- Szultka Z., *Świątynia na Rowokole i jej funkcje*, Słupsk 2014.

- Wiedemann E., *Pommersche Münzen, Masse und Gewichte in alter Zeit*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommern” 9, 1932.
- Wutstrack Ch.F., *Kurze historisch-geographisch-statistische Beschreibung von dem Königlich-preußischen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1793.
- Źródła do kaszubsko-polskich aspektów dziejów Pomorza Zachodniego do roku 1945, red. B. Wachowiak, t. I: *Pomorze Zachodnie pod rządami książąt plemiennych i władców z dynastii Gryfitów (990–1121–1637–1648/53)*, wyd. Z. Szultka, Poznań–Gdańsk 2006.

ABSTRAKT

Translokacja miasta Łeby była kilkudziesięcioletnim procesem, trwającym od około 1560 do około 1600/10 roku, z wyraźną podcezurą roku 1590. Jej przyczyną nie był jednorazowy kataklizm – niszczące działanie fal morskich połączone z wichrami piaszkowymi, ale wielowiekowe działanie tych niekorzystnych dla człowieka obiektywnych warunków przyrodniczych oraz czynniki subiektywne, kształtowane przez ambicje i działanie rodu Wejherów, dążącego – w miarę wzrostu zamożności i roli politycznej – najpierw do podporządkowania sobie Łeby pod względem gospodarczym i prawnym, a następnie jej przekształcenia z miasta książęcego na prawie lubeckim w prywatne miasto rodowe. Ideę tę zaszczerpił Mikołaj Wejher na początku XVI wieku, zaś kontynuowali jego synowie: Franciszek, a zwłaszcza Ernest, ten ostatni na wielu płaszczyznach i nazbyt gwałtownie, nawet z naruszeniem praw książąt szczecińskich.

THE PROCESS OF THE TRANSLOCATION OF *ŁEBA*

ABSTRACT

The translocation of the town of *Łeba* was a many-year process, which started – more or less – in 1560 and ended between 1600 and 1610 with a clear turning point in 1590. It was caused not by a one-time cataclysm (destructive sea waves and sand gales), but centuries-old operating of those natural factors unfavourable for human beings and subjective factors shaped by the ambitions of the Wejher family, who – as their affluence and political importance were increasing – aspired first to subdue *Łeba* economically and legally, and next to transform it from a ducal Lübeck law town into a private town owned by one family. The idea was conceived by *Mikołaj Wejher* at the beginning of the 16th century, and was continued by his sons *Franciszek* and, especially, *Ernest*; the latter acted in many spheres unnecessarily violently, sometimes infringing the *Szczecin* Dukes’ rights.